

²⁹ Там само. – Арк. 13.

³⁰ Там само. – Арк. 20зв.

³¹ Там само. – Ф. 198. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 81.

³² Там само. – Арк. 61.

³³ Там само. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4038. – Арк. 11.

³⁴ Там само.

*Володимир Адамовський
(Київ)*

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ кінця 30-х – початку 40-х рр. XX ст.

Короткотермінова “беріївська відлига” 1939 р., означена постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. “Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства”, завершилася наприкінці 30-х – на поч. 40-х рр. новим сплеском політичних репресій. Якщо в 1939 р. кількість заарештованих становила 2458 осіб, то в 1940 р. ця цифра вже досягла позначки 44303¹. З приєднанням до України західних земель широким фронтом розпочався пошук “антирадянських, контрреволюційних елементів”, які начебто зазіхали на підвалини радянського устрою. В числі перших у полі зору органів НКВС опинилися працівники державної влади та управління, які працювали за Польщі. Причому не лише ті, хто обіймав свої посади при встановленні радянського режиму, а й ті, хто в силу свого віку й здоров’я вже давно відійшов від справ.

Масового характеру набула депортація осадників. Діяльність тут почалася практично восени 1939 р. Її регламентували постанови й рішення вищого політичного керівництва країни та республіки. Так, Постановою ЦК КП(б)У від 24 грудня 1939 р. жорстко регламентувалося розподілення нажитого осадником майна. Наявна в них земля передавалася в земельні фонди облвиконкому з метою подальшого її виділення для колгоспів і радгоспів; коні та велика рогата худоба – для запровадження колективних господарств; а майно – дитячим установам та організаціям.

22 грудня 1939 р. аналогічні заходи за рішенням ЦК ВКП(б) пропонувалося вжити й щодо сторожової охорони².

Все більших обертів операція проти осадників та сторожової охорони набула на поч. 40-х рр. Останню означила постанова ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. У ній, зокрема, говорилося: “ЦК КП(б)У, заслухавши повідомлення НКВС УРСР, тов. Серова про заходи з

питань, пов'язаних з виселенням осадників і лісової сторожі в західних областях УРСР, постановляє:

1. Розроблені плани обласних і дільничних трійок схвалити.
2. Накреслений НКВС УРСР розрахунок щодо залучення до операцій працівників НКВС та міліції з областей УРСР вважати доцільним.
3. Зобов'язати обласні трійки НКВС і обкоми КП(б)У керуватися наступним:

а) у відповідності з постановою Раднаркому СРСР підлягають виселенню на загальних підставах (не лише польські родини. – В.А.) і сім'ї осадників і лісової сторожі – українці наявні у воєводських списках, виявлені в процесі обліку осадників організаціями НКВС;

б) підлягають виселенню також сім'ї осадників і лісової сторожі, які до моменту обліку мали землі 3-4 морга*, зафіксовані у воєводських списках осадників, і користувалися всіма привілеями колишньої польської держави.”³.

За операцію з виселення осадників і лісової сторожі відповідали вищі посадові особи республіки. Безпосередньо за Тернопільську, Рівненську та Волинську області відповідав секретар ЦК КП(б)У М.А.Бурмістенко, а за Станіславівську, Дрогобицьку та Львівську – Голова Президії Верховної Ради УРСР М.С.Гречуха.

Під щільною опікою органів НКВС опинилася польська інтелігенція, що доклала чимало зусиль для розвитку науки й освіти в західних регіонах України. Науковці, викладачі, творчі працівники не лише поступово витіснялися з вузів, культурних закладів, а й зазнавали нічим необґрунтованих репресій. У 1940 р. під різним приводом з вищих навчальних закладів лише Львівської області було звільнено близько 70-ти висококваліфікованих викладачів.

Вістря репресій було націлено, в першу чергу, на тих її представників, які не хотіли коритися заходам радянської влади, шукали й віднаходили форми бодай пасивного протесту проти нав'язаної нею сваволі. Зокрема, не хотіли миритися з існуючим положенням хімік Мар'ян Лесерман, актор Здзіслав Пневський, педагоги Адам Гжоньський та Октавія Гжоньська, студент медичного інституту Мар'ян Губринович та ін. Разом зі своїми однодумцями вони проводили певну агітаційну роботу, нелегальним чином випускали

* Одиниця земельної площі на тих територіях, що входили до складу Речіпосполитої. Вживалася від XVI ст., у Польщі та Литві проіснувала майже до середини XX ст.; на анексованих Польщею західноукраїнських та західнобілоруських територіях застосовувалася до 1939 р. Становила приблизно 0,6 га.

польською мовою листівки й газети, переконували своїх земляків, що спосіб життя, нав'язаний більшовицькою владою, призведе до не виправних втрат у всіх сферах буття народу, котрий проживав на західноукраїнських землях. У результаті всі учасники руху опору опинилися за ґратами⁴.

Репресії торкнулися й західноукраїнського робітництва. Зокрема, восени 1940 р. було практично розгромлено Федерацію польських залізничників. За ґрати потрапили голова Центрального управління федерації польських залізничників К.І.Еленок, голова Комітету профспілок залізничників станції Львів З.З.Зайєнець, ціла низка рядових залізничників, які не лише не займалися політичною діяльністю, а й мали про неї досить умовне уявлення. Однак, усе це не завадило начальнику Дорожнотранспортного відділу НКВС Львівської залізниці майорові державної безпеки Клепову в затверджених ним 4 жовтня 1940 р. обвинувальних висновках визнати, що заарештовані, будучи активними членами колишніх польських націоналістичних партій і організацій, у своїй діяльності здійснювали активну боротьбу з революційним рухом, тобто злочини, передбачені ст. 54 п. 13 КК УРСР. На підставі вищезазначеного й керуючися ст. 204 КПК УРСР, слідчу справу №35 щодо звинувачення Еленка Кароля Івановича, Хвальбинського Тадеуша Теофіловича, Зайєнца Зігмунда Зігмундовича і Завіло Владислава Йосиповича у скоєнні злочинів, передбачених ст. 54 п. 13 КК УРСР, було направлено на розгляд до Особливої наради при НКВС СРСР⁵. Утім, хиткість звинувачень не перешкодила органам НКВС застосувати до польських залізничників сувору міру покарання. Так, постановою Особливої наради при Наркомі внутрішніх справ СРСР від 22 лютого 1940 р. керівник польської профспілкової організації залізничників К.І.Еленок був ув'язнений на 5 років виправно-трудових таборів як "соціально-небезпечний елемент"⁶. Не менш суворі покарання отримали його колеги, незважаючи на те, що серед них були не лише поляки, а й українці, євреї, росіяни, громадяни інших національностей.

Радянські владні структури, ставши повновладним господарем на західноукраїнських землях, виробили для себе зовсім незрозумілі сьогодні критерії, за якими здійснювалося переслідування громадян. Відігравали тут роль і національні, і соціальні ознаки, причетність до різних політичних партій і організацій. Не бралася до уваги світоглядна позиція переслідуваних, що не могла та й не ставила за мету заподіяти шкоду встановленому режиму. Так, до числа репресованих потрапили численні військовослужбовці, які перебували у Польській армії і вже досить тривалий час знаходилися на пенсії.

“2 березня 1940 р., – писав сучасний дослідник І.Винниченко, – РНК СРСР ухвалила постанову №289-127 сс про виселення з районів Західної України членів родин усіх поміщених в табори та в’язниці військовополонених і колишніх офіцерів Польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з районів колишньої Польщі, що відійшли до Німеччини, які виявили бажання виїхати з Радянського Союзу [...]”⁷.

Трагічно склалася доля 73-річного генерала Польської армії Марія Севериновича Заруського. Уродженець с. Думанів Кам’янець-Подільської губернії (зараз Кам’янець-Подільський район Хмельницької області. – В.А.), він у 1925 р. закінчив свою військову кар’єру. Більше того, в 1904 р. М.Заруського було заарештовано царським урядом і заслано на 5 років за участь у “революційній діяльності”. Та навіть остання обставина не врятувала ні його, ні його родину від переслідувань у 1940 р. Спочатку було заарештовано його дружину – 60-річну І.Ф. Заруську, а 2 квітня 1940 р. потрапив за ґрати й сам Марій Северинович.

Незважаючи на похилий вік заарештованого, органи НКВС поступово й послідовно виривали в нього необхідні їм показання. Щоб переконатися в цьому, досить ознайомитися з протоколом допиту М.С.Заруського від 31 березня 1940 р.

Запитання: Розкажіть, як довго і в якому чині Ви служили у Польській армії?

Відповідь: Після тривалої відмови я вирішив розповісти слідству справжній стан речей, дати правдиві показання. У Польській армії я прослужив з 1914 року по 1925 рік. У перші роки ця армія називалася “Польські легіони”, до 1918 року, а після цього – Польською армією. Спочатку я командував ескадроном кавалерії, чинів тоді ще не було, пізніше полком, а з 1923 рік по 1925 рік був призначений генеральним ад’ютантом Президента Польської республіки Войцеховського в чині генерала. В 1925 році був переведений на пенсію.

Запитання: На яких фронтах виступали проти Червоної армії, командуючи полком армії поляків?

Відповідь: У боротьбі з Червоною армією я виступав і брав участь на Північному фронті під Західною Двіною, де нами були зайняті міста Дінабург, Дріса, Дісна та ін.; власне доходили до цих міст, потім внаслідок того, що не змогли витримати натиску Червоних частин, які наступали, були змушені відступити. Я в той час командував полком, був у чині майора. Це період 1918-1921.

Запитання: Які нагороди Ви отримали від командування за Ваші заслуги в лавах Польської армії?

Відповідь: Від командування Польської армії я мав за свої заслуги і виявлену мною хоробрість біля 6-7-ми хрестів і медалей, та від Польського уряду теж біля 7-ми орденів, у т.ч. і від іноземних держав за мою діяльність у Президента Польщі Войцеховського.

Запитання: До яких політпартій к/р Ви належали?

Відповідь: Ні до яких політпартій і к/р націоналістичних організацій я не належав.”⁸.

Аналізуючи кримінальну справу М.С.Заруського, можна стверджувати, що слідство, незважаючи на великі зусилля, так і не змогло довести його особистої провини. Та це не завадило управлінню НКВС у Львівській області передати нашвидкоруч сфабриковані матеріали на розгляд Особливої наради при Наркомі внутрішніх справ СРСР. Ухвала з цього приводу не забарилася. 29 березня 1941 р. зазначеним позасудовим органом було прийнято рішення: “Заруського Марія Севериновича як соціально-небезпечний елемент вислати в Красноярський край строком на п’ять років, рахуючи строк з 31 березня 1940 року”.

Подальша доля генерала Заруського залишається зовсім незрозумілою, про що свідчать відомості стосовно його смерті у в’язниці м. Херсона в червні 1941 р. Наявний у справі акт смерті ув’язненого засвідчує, що він начебто помер від гострої серцевої недостатності⁹. Однак викликає певні сумніви дата його смерті, що сталася напередодні війни. Враховуючи тогочасну практику, не полишають сумніви, що органи НКВС в умовах наявної загрози не могли й не хотіли опікуватися долею вже похилої людини.

Чимало поневірянь зазнала дружина М.Заруського – І.Заруська, яку постановою Особливої наради при Наркомі внутрішніх справ СРСР було заслано в Сибірську область. Подальша її доля й досі невідома¹⁰.

Життєвий шлях І.Ф.Заруської, на жаль, був типовим для всіх родин військовослужбовців, працівників державного апарату Польщі. Щоби переконатися в цьому, досить ознайомитися з директивою НКВС СРСР №42 від 4 червня 1940 р., де говорилося: “ [...] із західних областей України та Білорусії виселяються строком на десять років до Кустанайської, Актюбінської, Південно-Казахстанської, Павлодарської, Семипалатинської області Казахської РСР сім’ї репресованих, які перебувають у таборах для військовополонених, колишніх офіцерів Польської армії, поліцейських, жандармів, колишніх поміщиків і фабрикантів, великих чиновників колишнього польського державного апарату”¹¹.

Наприкінці 30-х - на поч. 40-х рр. своє розгортання отримала справа “Союзу збройної боротьби”. До його складу входили офіцери

Польської армії: підполковник Єжи Заневський, поручик Вітольд Чернецький, хорунжий Марцін Дицек, підпоручик Оскар Вольдегер, капітан Чеслав Курик, капрал Антон Кравчук, поручик Богдан Крушинський, підпоручик Євген Гневик та ін. Формальним приводом для переслідування вказаних осіб став перехід ними державного кордону 1 травня 1940 р. Тенденційно налаштоване слідство вбачало в цьому "випад" проти радянської влади, зовсім не взявши до уваги, що "порушники кордону були уроженцями західних областей України і мали там свої сім'ї"¹².

Таким чином, наведені нами приклади переконливо доводять, що політичні репресії торкнулися практично всіх без винятку верств населення. Хронологію і остаточну статистику злочинів можна буде опублікувати лише після реалізації Державної програми підготовки науково-документальної серії книжок "Реабілітовані історією", подальшого опрацювання архівів вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління, документальних сховищ колишніх радянських спецслужб, інших правоохоронних органів.

¹ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Реабілітовані історією. – Київ-Полтава, 1992. – С. 44.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 18. – Арк. 50-51.

³ Там само. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 19. – Арк. 2.

⁴ Державний архів СБУ у Львівській області (далі – ДА СБУ). – Спр. ПЗ0378. – Арк. 261-265.

⁵ Там само. – Спр. П – 31198. – Арк. 97-99.

⁶ Там само. – Арк. 100.

⁷ Винниченко І.В. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – Київ, 1994. – С. 41.

⁸ ДА СБУ. – Спр. П 163 45. – Арк. 11-12.

⁹ Там само. – Арк. 32.

¹⁰ Там само. – Арк. 35.

¹¹ Винниченко І.В. Вказ пр. – С. 43.

¹² ДА СБУ. – Спр. П 28570, т. 3. – Арк. 346-351.